

u prvom poglavlju donosi pregršt misli srednjovjekovnih autora (koji su se gotovo svi bez iznimke oslanjali na antičke mislioce) te pomoću njih ocrtava za nas neuobičajena promišljanja o Crnoj smrti i kroz to priču o zagađivanju vode, zraka i zemlje. Donosi jedan drugačiji pogled na šumu i njeno značenje za srednjovjekovnog čovjeka. Treba samo spomenuti kako autor demistificira veličinu i opseg tadašnjeg krčenja šuma. U zadnjem poglavlju ispituje promjene odnosa prema životinjama koje su srednjovjekovni ljudi koristili ne samo kao radnu snagu, nego i kao ljubimce, u magijskim ritualima, ali pojavom kuge i za liječenje. Analizom suđenja životinjama autor dolazi do zaključka kako su srednjovjekovni ljudi uočavali razliku između sebe samih i racionalnog kapaciteta životinja, ali su smatrali kako i ta bića imaju bogomdana prava.

J. Aberth napisao je iznimno pitku i u konačnici nezaobilaznu knjigu za sve historičare koje se bave ili se kane baviti srednjovjekovnom poviješću. Naime, srednjovjekovni um nemoguće je (pokušati) razumjeti i proučavati bez poznavanja njegova razmišljanja o okolišu u koji je bio neraskidivo uronjen.

Lucijana Lasić Nekić

Mirja Jarak, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća: uvod u studij predromanike*, Biblioteka Knjiga Mediterana, sv. 74, Književni krug, Split 2013., 303 str.

Knjiga Mirje Jarak o crkvenoj arhitekturi 7. i 8. stoljeća objavljena je u poznatoj biblioteci splitskoga Književnog kruga, u kojoj se nalazi u društvu nekoliko značajnih izdanja na temu ranosrednjovjekovne arhitekture. Praktičnog je formata i bogato ilustrirana, s četiri karte i 145 ilustracija, crno-bijelih i u boji. Tematski je podijeljena na četiri poglavlja posvećena različitim geografskim cjelinama Europe te dva poglavlja usredotočena na teme usko povezane sa samom arhitekturom.

Nakon kratkog predgovora i uvoda, slijedi pregled prvoga područja u poglavlju naslova *Italija* (11-52). Autorica se osvrće na političku situaciju na Apeninskom poluotoku u vremenu od kasnog 6. do kraja 8. stoljeća, ističući njegovu osnovnu podijeljenost na bizantsko i langobardsko područje, dok u završnom periodu razmatranoga razdoblja njegov najveći dio potpada pod franačku vlast. Naglašava se važnost narativnih izvora, poput *Povijesti Langobarda* Pavla Đakona, za poznavanje političke situacije, no promatra se i njihova važnost zbog mnogih opisa pojedinih crkava i drugih izgradnji pa njihovo pomno čitanje otkriva važne podatke i za razdoblje 7. i 8. stoljeća, koje se uobičajeno smatra "mračnim". Slijedi središnji dio poglavlja, pregled crkvene arhitekture 7. i 8. stoljeća u gradovima na langobardskom području i prostoru Ravenskog egzarhata te u gradu Rimu. Donose se sažeti osvrti na pojedine važne građevine, pitanje njihove datacije, tipoloških značajki, unutrašnjeg uređenja i sl. Završni dio poglavlja posvećen je sakralnoj arhitekturi izvan gradskih cjelina, u sklopu (ili u blizini) visinskih utvrda, izvangradskih samostana te ruralnih naselja. Autorica zaključuje kako novi pogledi na podatke iz pisanih izvora u kombinaciji s arheološkim istraživanjima posljednjih desetljeća pokazuju kako 7. i 8. stoljeće ne donose strogi prekid s ranijom tradicijom. Oslanjajući se na ranije tradicije, kao i stalno prožimanje utjecaja između politički odvojenih teritorija, uz mnoga nova rješenja, rezultiraju osebujnom sakralnom arhitekturom ovoga razdoblja.

Poglavljje *Pirenejski poluotok* (53-75) podijeljeno je tematski na dvije cjeline. U prvoj je riječ o crkvama 7. stoljeća vizigotskoga doba, od kojih su brojne sačuvane, a još se mnoge spominju u pisanim izvorima. Ove su crkve često tipološki srodne, a karakterizira ih specifičan način suhozidne gradnje velikim pravilno klesanim kamenim blokovima. Svi podaci govore o vremenu stabilnosti i relativnog prosperiteta vizigotske države 7. stoljeća. Arapskom invazijom na Pirenejski poluotok početkom 8. stoljeća dolazi do kraćeg prekida u funkcioniranju kršćanske organizacije u mnogim područjima, što se očituje i u hijatu u crkvenoj izgradnji do

sredine i druge polovice 8. stoljeća. Tada se postupno počinje razvijati s jedne strane specifična sakralna arhitektura na području Asturije, a s druge tzv. mozarapska arhitektura na području pod arapskom vlašću. Uz isticanje više otvorenih pitanja u vezi datiranja crkava toga vremena naglašava se važnost istraživanja novih lokaliteta te primjena egzaktnih metoda (poput datiranja metodom C¹⁴) u njihovom proučavanju.

Nakon ova dva kraća poglavlja slijedi ponajveće, naslova *Franačko područje (77-151)*. Tematski je podijeljeno na više cjelina, od kojih je prva posvećena arhitekturi merovinškog vremena. Kristijanizacija i kršćanska organizacija imale su veliki značaj u učvršćivanju i funkcioniranju rane franačke države, što se odražava i u crkvenoj arhitekturi. Tako vladari podižu važne nove crkve (ili dograđuju i preinačuju ranije) koje postaju njihove grobišne bazilike poput, primjerice, Klodvigove crkve sv. Apostola u Parizu ili pak nedalekog St. Denisa, koja za Dagoberta I. postaje kraljevska grobišna bazilika pa se u njoj pokapaju mnogi njegovi nasljednici, ali i poneki Karoling. U detaljnom pregledu istaknuta su i brojna otvorena pitanja oko ranih faza ove crkve, poput izgleda transepta i kripte te njihove datacije, o kojima se raspravlja na temelju pisanih izvora (opis crkve iz 799. g.) i novijih arheoloških istraživanja. Tu je i niz drugih crkava, u kojima se često pokapaju pripadnici najviših društvenih slojeva (kako crkveni, tako i laici), pa je posebna pažnja posvećena bogatim grobovima unutar njih, koji se uobičajeno nazivaju grobovima osnivača. Mnogo skromnije su drvene crkve, očuvane samo kroz ostatke jama za stupove, ali često poznate iz pisanih izvora. One su, međutim, bile brojne u ranim fazama crkvene organizacije i pokršćavanja, a takva je bila i prva crkva samostana u St. Gallenu. I kamene samostanske crkve merovinškog vremena često su jednostavne jednobrodne, s četvrtastim prezbiterijem. Važnu ulogu u osnivanju brojnih samostana imali su anglosaski misionari, koji su ponekad i pokopani u crkvama samostana koje su osnovali, poput sv. Viliborda u Echternachu ili sv. Bonifacija u Fuldi. Posljednji dio ove teme posvećen je župnim crkvama i katedralama.

Zatim slijedi pregled rane karolinške arhitekture, koja je doduše vrlo slabo sačuvana u sklopu kasnijih pregradnji i zapravo dosta slabo poznata. To su primjerice samostanske crkve u Fuldi, Regensburgu i Lorschu ili pak katedrala u Churu. Puno više je poznato o vremenu procvata na prijelazu 8. u 9. st., kojega autorica predstavlja na primjeru dvaju važnih kompleksa. Prvi je samostanski kompleks Centule u Saint-Riquieru, koji danas više ne postoji, no poznat je na temelju ranijih pisanih izvora i likovnih prikaza te suvremenih (opsegom ograničenih) arheoloških istraživanja. Mnogo je bolje poznat dvorski kompleks Karla Velikog u Aachenu s monumentalnom poligonalnom kapelom. Riječ je svakako o primjeru u kojem se u punoj snazi očituje karolinška renesansa pa je puno prostora posvećeno njezinim arhitektonskim osobitostima i povijesnom kontekstu.

Poglavlje završava pregledom pojedinih elemenata crkvenih građevina učestalih u karolinškoj arhitekturi. Premda se neki od njih pojavljuju i ranije, ovdje je zanimljiv njihov specifičan razvoj unutar toga vremena. Na prvome mjestu je kontinuirani transept, koji nastaje po uzoru na rimske crkve (Sv. Petar te Sv. Pavao izvan zidina). Zatim pojava nasuprotnih apsida do koje dolazi izgradnjom zapadne apsida, također po uzoru na crkvu sv. Petra u Rimu, no ističe se njihova različita uloga u ranokršćanskom i karolinškom kontekstu. Važna karakteristika 8. stoljeća je i razvoj troapsidalnosti, a kao izrazito karolinški element pojavljuje se *westwerk* te se raspravlja o mnogostrukosti njegovih funkcija. Na kraju, pažnja je posvećena i kriptama, koje su povezane s intenzivnim kultom relikvija prisutnim pogotovo od 8. stoljeća.

Posljednje geografsko područje koje se obrađuje jest *Hrvatska (153-221)*, a poglavlje je, kao i prethodno, također podijeljeno na nekoliko tematskih cjelina. Na početku se donosi osnovni pregled povijesnih prilika 7. i 8. st. na ovome području, od avaroslavenskih prodora i doseljenja Hrvata do početaka kristijanizacije doseljenika. Ovim pregledom se, uz osvrt na pisane i arheološke izvore, pokazuje kako postoji komparativno malo sačuvanih građevina iz 7. i 8. stoljeća, u usporedbi s ranije prezentiranim područjima. Ipak, ističe se vjerojatnost

kontinuiranog upotrebljavanja niza ranokršćanskih crkava, kako u obalnim gradovima, tako i u zaleđu. Zatim slijedi prikaz spoznaja o crkvama druge polovice 8. i početka 9. stoljeća u gradovima bizantske Dalmacije, o kojima ipak postoji nešto više poznatih podataka, prije svega zahvaljujući sačuvanosti pojedinih objekata, ali i arheološkim istraživanjima. Najviše je prostora posvećeno crkvi sv. Donata (sv. Trojstva) u Zadru. Detaljnim iznošenjem poznatih podataka, rezultata višekratnih istraživanja, predstavljanjem još uvijek otvorenih pitanja, ali i donošenjem određenih zaključaka pokazuje se iznimno mjesto ove crkve u kontekstu hrvatskog, ali i europskog ranosrednjovjekovnog sakralnog graditeljstva. Nakon Sv. Donata, pažnja je posvećena jednoj brojnijoj skupini također centralnih crkava – šesterolistima. Ove se crkve nalaze na širem prostoru današnje Dalmacije (obale i zaleđa), no ističe se kako su one u bizantskim dalmatinskim gradovima ipak nešto ranije. Dvije se crkve nalaze u Zadru te po jedna u Trogiru i Splitu. Iznose se mišljenja različitih autora o ovoj skupini, kao i neke posebnosti pojedinih crkava unutar nje (pet apsida s pravokutnim ulaznim krakom kod zadarskih crkava), unatoč općenitoj tipološkoj povezanosti. Na kraju teme navodi se još nekoliko crkava, primjerice iz Dubrovnika, koje se obično datiraju u kasnije razdoblje, no određene pojedinosti ukazuju na njihov mogući nastanak već u 8. stoljeću.

Kraći odjeljak posvećen je užem području ranosrednjovjekovne Hrvatske, odakle potječe puno manje sigurno datiranih primjera ovog ranog razdoblja. Autorica ističe kako je zasigurno postojalo više adaptacija ranijih građevina negoli ih je poznato, poglavito iz druge polovice 8. st., no sigurniji podaci trenutno postoje tek za rano 9. stoljeće i njegovu prvu polovicu, kada se datiraju primjerice crkva sv. Jurja na Putalju, Biskupija – Crkvina te Sv. Marta u Bijaćima.

Znatno je veći broj primjera ranih crkava s područja Istre, iako je ovdje u najvećem broju riječ o posljednjim desetljećima 8. i početku 9. st., kada novouspostavljena karolinška vlast doprinosi intenziviranju sakralne gradnje. Osim ranokršćanskih utjecaja, ističu se poveznice s gradnjama na prostoru Franačkoga Carstva, poglavito današnje sjeverne Italije i južne Švicarske. Među važnijim istarskim primjerima obrađuju se katedrala sv. Pelagija u Novigradu, crkva sv. Sofije u Dvigradu te crkve u Balama, uz niz drugih primjera iz manjih, ruralnih sredina. Posljednja tema u sklopu ovoga poglavlja posvećena je adaptacijama profanih i sakralnih građevina, poput crkve sv. Andrije *de fenestris* unutar Dioklecijanove palače ili pak poznate memorije na Majsanu. Neke od ovih gradnji se, osim u 8., mogu s popriličnom sigurnosti datirati i u 7. stoljeće.

Sljedeće poglavlje, *Arhitektura i liturgija* (222-230), sažeti je osvrt na važnost liturgijskih razloga u razvoju određenih elemenata crkvene arhitekture, poput troapsidalnog svetišta, krip-te ili *westwerka*. Autorica ih razmatra primjerice u kontekstu Hrodegangove reforme, širenja rimske liturgije i kulta relikvija, što pokazuje i na različitim primjerima s ranije razmotrenih geografskih područja.

Posljednje poglavlje posvećeno je *Skulpturi 7. i 8. stoljeća* (231-250). Bez proučavanja crkvenog namještaja spoznaje o samim građevinama bi, naravno, bile nepotpune, a skulptura je vrlo često ključna i za dataciju samih crkava. U ovome je poglavlju predstavljen izbor najznačajnijih primjera crkvene skulpture s franačkog i talijanskog prostora, a zatim i s hrvatskoga, koji ukratko ilustrira razvoj rane srednjovjekovne ornamentike na kamenim spomenicima. Istaknute su međusobne povezanosti pojedinih primjeraka, a na posljeticu autorica iznosi i kritički osvrt na pojedine teze o genezi ranosrednjovjekovne pleterne ornamentike, ističući važnost ranokršćanske podloge. Na samome kraju knjige slijede popisi kratica, izvora i literature (251-267), sažetak na engleskom jeziku (269-284) te kazala imena i pojmova (285-299).

Opširniji pregledi i sinteze hrvatske predromanike i nisu tolika rijetkost, barem u posljednjih tridesetak godina. Posljednja, sveobuhvatna višesveščana sinteza T. Marasovića samo je jedan od primjera. Ovdje prikazana knjiga od navedenih se ipak razlikuje, prvenstveno time što joj je fokus na 7. i 8. stoljeću, "prijelaznom" i "mračnom" razdoblju ranoga srednjeg vijeka, koje se do sada uglavnom obrađivalo unutar širih predromaničkih tema, a ne zasebno.

Također, najveći dio knjige posvećen je drugim područjima Europe, a ne Hrvatskoj, i upravo to je jedna od njezinih važnijih strana, budući da se paralelno i na jednome mjestu donosi širi kontekst unutar kojega je hrvatska ranosrednjovjekovna crkvena arhitektura nastajala. Sistematičnim i jasnim opisima pojedinih primjera i njihovim promatranjem unutar povijesnog i religijskog konteksta autorica je priredila vrlo čitak i ilustrativan pregled najranije zapadnoeuropske ranosrednjovjekovne crkvene arhitekture. Kao što i sama navodi, nije riječ o sveobuhvatnoj studiji, već, kako je i iz naslova naslućeno, uvodu u studij predromanike. Uvodu koji će biti višestruko koristan svima koji se bave ovom temom ili ih jednostavno zanima rani srednji vijek.

Goran Bilogrivić

Hana Breko Kustura, *Najstarija misna knjiga srednjovjekovne Pule (11. stoljeće)*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb 2011., 204 str.

Za *Liber sequentiarium ac sacramentarium* moglo se, na temelju dosadašnjih proučavanja, reći da je to kodeks pisan karolinškom minuskulom u 11. st., da je danas pohranjen u samostanu sv. Frane u Šibeniku, te da se postanje rukopisa vezuje uz znameniti samostan St. Gallen u Švicarskoj. Bilo je podijeljenih mišljenja je li rukopis dospio iz toga slavnog skriptorija u Dalmaciju, ili je pak u našim krajevima prepisan iz kojega starijeg sanktgallenskog predloška. Sve u svemu, šibenski *Liber* u stručnoj domaćoj i inozemnoj literaturi razmjerno je češće spominjani hrvatski srednjovjekovni rukopis, bliskost s južnonjemačkom tradicijom činila se dovoljno preciznom, a na ključno pitanje postanja nudilo se nekoliko podjednako nepouzdanih odgovora. Izdvojena je ostala privlačna, ali nedostatno argumentirana pretpostavka Mihe Demovića o tome da bi *Liber* mogao biti napisan na domaćem tlu, s namjerom da posluži kao "bogoslužni priručnik hrvatskoga dvorskoga biskupa". Nakon gotovo jednoga stoljeća ponavljanih i više ili manje variranih prosudbi, Hana Breko Kustura odlučila se na kritički odmak od starije stručne literature i upustila se u pažljivo čitanje izvornika. Trud se isplatio!

Valja istaknuti odmah na početku: knjiga pred nama predstavlja vrhunski doseg suvremene medievistike i muzikologije, riječ je o znalački i vješto napisanoj studiji u kojoj je pružen sveobuhvatan interdisciplinarni i ujedno do u najsitnije detalje dotjerani znanstveni uvid u jedan od najvažnijih liturgijskih kodeksa hrvatskoga srednjovjekovlja. Autorica knjige, Hana Breko Kustura, viša znanstvena suradnica u Odsjeku za povijest hrvatske glazbe, ovom se knjigom potvrdila kao trenutno najkompetentniji stručnjak za hrvatsku glazbu srednjega vijeka, također i nemale međunarodne reputacije.

Rasprava započinje kodikološkom analizom. Ukupno 170 pergamentnih listova (173x245 mm; korice 180x260 mm) sadržajno je raspoređeno u četiri dijela: Sekvencijar (notirani), Kyriale, napjevi Kyrie i Gloria (notirani), Ofertorijal (notirani stihovi ofertorija) i Sakramentar. Riječ je, dakle, o priručniku za misno bogoslužje, tj. o misnoj knjizi, a ne, kako se najčešće pisalo, o knjizi koja bi sadržavala samo Sekvencijar i Sakramentar. Ključnim preduvjetom svježih interpretacija pokazalo se autoričino "istraživanje vremena i lokaliteta nastanka rukopisa", kako je naslovljeno drugo poglavlje. Kao najpouzdaniju dataciju autorica je prihvatila mišljenje Petera Ortha (eksperta za srednjovjekovni latinitet sa Sveučilišta u Kölnu), koji je šibenski rukopis "datirao u razdoblje oko 1000-1050, s pretpostavkom da je riječ o tipu pisma koje je bliže godini 1050" (str. 25). Ta se datacija uglavnom poklapa s dosadašnjima (Barbić, Folnesich, Smoje, Grgić, Badurina). Analiza notnoga pisma potvrdila je da je riječ o tipu njemačke neumatske notacije, no Hana Breko Kustura donosi vrlo važnu, bitno precizniju ubicaciju, upozorava da je to notacija "kakvom su pisani rukopisni glazbeni kodeksi Tegernsea i Seeona". Tako suženi izbor pretpostavljenoga mjesta nastanka rukopisa bit će pouzdanim temeljem za neke nove, posve neočekivane zaključke.